

<https://doi.org/10.15407/vuchk2021.01.007>

УДК: 355.405.7(47+57)«1918/1921»(045)

Валерій ВОРОЖКО*

Радянська військова цензура у 1918–1921 рр.

Мета. На підставі опублікованих наукових праць та архівних документів дослідити історичні аспекти становлення та розвитку військової цензури у перші роки радянської влади, проаналізувати та систематизувати нормативно-правові акти з питань військової цензури: положення, переліки відомостей, що не підлягають розповсюдженню.

Методологія та методи. Методологія дослідження спирається на принципи об'єктивності, позитивізму, системності, діалектики, історизму. Дослідження базується на історичних методах: проблемно-хронологічному, історико-порівняльному, історико-правовому.

Висновки. Автор дослідив діяльність радянської військової цензури і з'ясував, що вона проголошувалася більшовицьким керівництвом

---

* *Ворожко Валерій Павлович.* – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник ГДА СБ України, доцент Національного авіаційного університету; wp06vv@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1262-1376>.

як протидія шпигунству, витоку таємних відомостей. Але у реальному житті мала суттєве політико-ідеологічне спрямування та була частиною політичного розшуку. Радянська державна система була вкрай заідеологізованою й потребувала захисту як від зовнішнього ворога, так і від внутрішнього. Це зумовлювало розвиток різноманітних форм цензури у радянському суспільстві. Завданням військової цензури був не лише захист таємних відомостей, а й контроль за всією загальнополітичною ситуацією, національними рухами, соціально-економічними проблемами. Безпечними для себе більшовики вважали не тільки прямі політичні випадки, але і будь-яку критику в усіх сферах буття, яка могла б послабити монопольну владу Компартії. Автором встановлено, що небажана для влади інформація оголошувалася таємницею або такою, що не підлягає розповсюдженню і включалася до цензорських переліків «відомостей, що не підлягають розповсюдженню». Діяльність військової цензури базувалася на численних нормативно-правових актах, основними з яких були «Положення про військову цензуру» та так звані «Переліки...». Автор дійшов висновку, що робота радянських військових цензурних органів зосереджувалася у чотирьох основних напрямках: а) притаманному військовій цензурі, тобто в контррозвідувальному – недопущення розголошення таємних відомостей (військових таємниць); б) політично-охоронному, тобто унеможливлення (незалежно від носія інформації – від газети до приватного листа) критики більшовицького режиму; в) політично-розшуковому – за завданнями органів державної безпеки; г) моніторинговому – вивчення суспільних настроїв через перлюстрацію кореспонденції.

Ключові слова: військова цензура, ВЧК, перлюстрація, цензура.

Витоки надскладної ситуації в сучасній Україні, що спричинені зовнішньою агресією та сепаратистськими проявами значною мірою криються саме у спадщині радянського тоталітарного режиму, якому була притаманна, серед іншого, надзвичайна закритість. Без всебічного врахування історичного досвіду не можна успішно вирішити завдання збереження української державності, демократизації всіх сфер життя, забезпечення надійної безпеки і прав кожного громадянина України.

Сучасна інформатизація суспільства, зростання ролі медіатехнологій в управлінні політичними й економічними процесами, у формуванні масової та індивідуальної свідомості, маніпуляції нею привертають увагу дослідників до вивчення історії радянської цензури, але переважно – до історії політичної цензури.

Проблеми військової цензури у дослідників політичної цензури згадуються лише побіжно. Історії саме радянської військово-

вої цензури у досліджуваній період присвячено обмаль праць. В Україні можна згадати лише працю І. Позднякової¹. Небагато таких праць і за кордоном. Майже всі вони належать російським історикам. Серед них варто зазначити П. Батуліна, одного із провідних дослідників цієї теми, автора низки статей з історії військової цензури початку ХХ ст.² Для більшості його публікацій притаманна стримана прорадянська апологетика та інформативність.

На основі наукових праць та архівних документів автор статті здійснив аналіз формування військової цензури у 1918–1921 рр. Становлення та вдосконалення цензорських установ, на які покладалися завдання здійснення владного контролю за змістом і поширенням інформації з метою недопущення таких ідей та думок, що визнавалися владою небажаними, відбувалося паралельно із розбудовою партійних і державних структур. Один із перших декретів радянської влади від 27 жовтня 1917 р. був про заборону видань опозиційних засобів масової інформації³. У розвиток цього декрету Рада народних комісарів (далі – РНК) РСФРР 28 січня 1918 р. ухвалила постанову про Револьюційний трибунал преси, наділений широкими повноваження-

---

¹ Позднякова І. Становлення системи військової цензури в радянській Росії // Наукові записки [КДПУ ім. В. Винниченка]. – 2012. – Вип. 15 – С. 153–161.

² Батулин П. Военная цензура в период Первой мировой войны и революции 1917–1918 гг.: проблема сущности и преемственности // Проблемы истории, философии, культуры – 2006. – № 3 (16). – С. 141–155; *Его же*: Создание советской военной цензуры в 1918 г. // Военно-исторический архив. – 2010. – № 2. – С. 120–137; *Его же*: Перечни военной цензуры 1912–1923 гг. // Ленинградский юридический журнал. – 2012. – № 4. – С. 152–165; *Его же*: Когда советская почтово-телеграфная военная цензура стала перлюстрацией? // История книги и цензуры в России: матер. III междунар. науч. конф., 27–28 мая 2014 г., СПб. – С. 184–192; *Его же*: Главный комиссар военной цензуры И. Плотников: предпринимательство в государственном строительстве и альтернативы жизненных планов // История книги и цензуры в России: матер. междунар. науч. конф., 21 мая 2019 г., СПб. – С. 115–135.

³ Ленин В.И. и ВЧК. (1917–1922): сб. док. / сост. Ю. Ахапкин и др. – М.: ИМЛ, КГБ при СМ СССР, 1970. – С. 7–9.

ми⁴. Тоді ж були створені комісаріати (відділи) агітації, пропаганди і друку, і з'явилися цензурні комісари, які взяли на себе всі види цензури.

У 1918–1921 рр. захист таємних відомостей здійснювали в першу чергу військові структури. До початку 1918 р. всі дорадянські структури військової цензури, такі як військові поштово-телеграфні контрольні бюро та інші, були ліквідовані. На їхній базі, використовуючи людські і матеріальні ресурси та нормативну базу царської цензури, більшовики почали будувати власні цензорські органи. Так, згідно наказу наркомату з військових справ РСФРР (далі – наркомвоєн) від 8 січня 1918 р. № 11 була створена посада Головного комісара у справах військової цензури, на яку був призначений І. Плотніков. Він очолив підрозділ військової цензури, який залишився від Тимчасового уряду⁵. Військова цензура, що отримала тимчасову назву «Військовий поштово-телеграфний контроль» (далі – ВПТК), під час «вакууму» влади перебрала на себе і невластиві прикордонні та митні функції.

Іншим наказом наркомвоєну від 20 січня 1918 р. начальником ВПТК був призначений К. Манцевич, його заступником – І. Медведєв. Цей наказ викликав певне непорозуміння, оскільки вже відбулося призначення І. Плотнікова. Тому 26 січня 1918 р. спільним наказом наркомвоєну і наркомату пошти і телеграфів (далі – наркомпоштель) головним комісаром ВПТК було підтверджено І. Плотнікова. К. Манцевич і І. Медведєв залишилися керівниками ВПТК, але були підпорядковані І. Плотнікову, як «головному комісару» ВПТК⁶.

5 березня 1918 р. ВПТК за підписом К. Манцевича видало «Інструкцію з контролю телеграфної кореспонденції», що посилювала політичну складову військової цензури⁷. Згідно наказу

---

⁴ Ленин В.И. и ВЧК. (1917–1922). – С. 57–59.

⁵ История советской политической цензуры. Документы и комментарии / сост. Т. Горяева, З. Водопьянова. – М: РОССПЭН, 1997. – С. 247.

⁶ Батулин П. Главный комиссар военной цензуры И. Плотников... – С. 123.

⁷ Там же – С. 127.

наркомвоєну № 224 від 21 березня 1918 р. ВПТК був переданий до «військового контролю» (контррозвідці)⁸.

Цензурою у 1918 р. також охоче займалися різноманітні органи влади, переважно місцеві, які під гаслом захисту військової таємниці та боротьби з антирадянською крамолою почали також грабувати поштові пакунки, у першу чергу речові та продуктові. Після «реквізиції» за розпорядженням ростовського військово-революційного комітету 30-ти вагонів поштових пакунків на користь місцевих «товаришів-революціонерів», наркомпоштель вирішив упорядкувати цю справу і підготував декрет РНК, підписаний 5 квітня 1918 р., «Про заборону конфіскації, реквізиції і затримання поштових пакувань і кореспонденції»⁹. Цим декретом все, що заборонялося, насправді, дозволялося робити, але тільки за згодою наркомпоштелю або за окремими постановами судових і слідчих органів. Керівництво ВЧК вважало, що саме вони є слідчим органом. Це підтвердив наркомпоштель циркулярним листом від 28 травня 1918 р., який надав право чекістам конфісковувати, реквізувати та затримувати поштові пакування і кореспонденцію. Цей процес отримав назву «вїмка». На підставі зазначеного декрету чекісти здійснювали перлюстрацію поштово-телеграфної кореспонденції (далі – ПТК) і примушували працювати на власні відомчі інтереси військових цензорів.

«Військовий контроль» поступово змінював свої завдання і функції. Після входження Управління (відділу) військового контролю до структури радянської контррозвідки цензори забажали долучитися до перлюстрації міжнародної кореспонденції. Таке право було їм надане 8 травня 1918 р. циркуляром наркомпоштелю № 2779¹⁰.

20 травня 1918 р. наркомвоєн у складі оперативного відділу створив власне Бюро військової цензури, яке 3 червня того ж року реорганізували у військово-цензурне відділення (далі –

---

⁸ Батулин П. Создание советской военной цензуры в 1918 г. – С. 121–122.

⁹ Ленин В.И. и ВЧК. (1917–1922). – С. 66–67.

¹⁰ Батулин П. Когда советская почтово-телеграфная военная цензура стала перлюстрацией? – С. 187.

ВЦВ) у складі 18 цензорів. Його із червня очолював співробітник оперативного відділу М. Мустафін¹¹. Він, його заступник В. Пряхін та старший цензор С. Алмазов на основі дожовтневих військово-цензурних положень і переліків відомостей 1914–1917 рр. розробили «Положення про військову цензуру газет, журналів та всіх періодичних друкованих видань» (далі – «Положення-1»), «Інструкцію військовим цензорам», що дозволяла затримувати вихід публічних матеріалів з політичних мотивів та «Перелік відомостей, що підлягають попередньому перегляду військовою цензурою» (далі – «Перелік-1»). 21 червня 1918 р. вищенаведені нормативні документи затвердив наркомвоєн Л. Троцький¹².

«Перелік-1» складався з 27 пунктів та був компіляцією дожовтневих переліків. У «Переліку-1» щодо переліків від 1914–1917 рр. були внесені незначні зміни, наприклад, «Рада міністрів» змінена на «Раднарком» і вилучено пояснення про райони дії «Переліку-1» у відомостях про порушення «звичайного плинущиття».

У «Положенні-1» зазначалося, що:

«[...] військова цензура полягає в попередньому перегляді друкованих творів, призначених до опублікування, що містять відомості, які не підлягають оголошенню, в інтересах збереження військової таємниці[...]»¹³.

Згідно «Положення-1», до складу органів військової цензури увійшли ВЦВ при оперативному відділі наркомвоєну та місцеві цензори при окружних губернських та повітових комісаріатах, де існували органи преси. До повноважень ВЦВ належало керівництво та нагляд за діяльністю місцевих військових цензорів, роз'яснення питань, що могли виникнути під час застосування цього положення, а також розгляд скарг на дії місцевих військових цензорів. Винних у виданні друкованих творів, опублікування яких могло здійснюватися тільки після розгляду військовою

---

¹¹ Батулин П. Создание советской военной цензуры в 1918 г. – С. 136.

¹² Войтиков С. Отечественные спецслужбы и Красная армия. 1917–1921. – М.: Вече, 2010. – С. 17.

¹³ История советской политической цензуры. – С. 29–30.

цензурую, без дозволу останньої, карали ув'язненням до шести місяців або стягненням грошового штрафу до 20 тис. рублів¹⁴. Діяльність ВЦВ на початку їхньої діяльності зводилася, здебільшого, до перегляду вже надрукованих газет та цензурування телеграм агентства РОСТА.

Як вже зазначалося, чимало в організації радянської військової цензури мало тяглість від військової цензури імперської Росії. Цензурна справа потребувала певних знань і навичок, зокрема, загальної освіченості, знання іноземних мов та широкого світогляду, тому довгий час більшовики використовували царських фахівців поруч з цензорами-комуністами. Так звані буржуазні «специ-цензори» та колишні революціонери-небільшовики знаходилися під контролем чекістів, оскільки підозрювалися в евентуальному шпигунстві та «шкідництві». Тим паче, що органи військової цензура знаходилися під жорстким контролем ВЧК. Тільки у серпні 1918 р. були заарештовані військові «специ-цензори» С. Міхно, Д. Міхно, В. Міхно, Є. Сумароцький. Військового цензора Є. Голіцина заарештували як агента американського шпигуна К. Каламантіно¹⁵.

Начальник ВЦВ М. Мустафін був також заарештований у серпні того ж року у справі лівих есерів. Після арешту Мустафіна з ВЦВ звільнили його дружину та колишніх товаришів по службі, яких він прийняв на роботу до свого підрозділу. Відбувалися також арешти інших «спеців». Трудову династію цензорів родини Міхно з часом відпустили, доля інших невідома.

ВЦВ здійснювало не тільки військову і політичну цензуру. Так, з 21 серпня 1918 р. ВЦВ розпочало перегляд «порнографічної та кримінально-лубочної літератури» на підставі «тому, що більш вільні від праці», ніж комісари друку¹⁶.

31 серпня 1918 р. наркомвоєн затвердив штат ВЦВ у складі 76 осіб: завідувач ВЦВ, його помічник, 3 старших цензори, 3 уповноважених, 18 цензорів, журналіст та допоміжний

---

¹⁴ История советской политической цензуры. – С. 30–31.

¹⁵ *Войтиков С.* Отечественные спецслужбы и Красная армия. 1917–1921. – С. 25.

¹⁶ *Батулин П.* Создание советской военной цензуры в 1918 г. – С. 128.

склад¹⁷. Після арешту М. Мустафіна з вересня до грудня 1918 р. обов'язки начальника ВЦВ виконували В. Пряхін та В. Григор'єв¹⁸.

2 вересня 1918 р. на підставі постанови Всеросійського центрального виконавчого комітету була створена Революційна військова рада республіки (далі – РВРР), що стала на чолі всіх фронтів, військ і військових установ. Її очолив Л. Троцький.

Відповідно до затвердженого РВРР 3 жовтня 1918 р. «Положення про військовий контроль», ВПТК та його місцеві органи були підпорядковані відділу військового контролю РВРР¹⁹. Під час чергової реорганізації структури військового управління згідно до наказу РВРР № 197/27 від 5 листопада 1918 р. ВЦВ передали до відділу військового контролю Реєстраційного (розвідувального) управління (далі – Реєструпр) РВРР. У цьому відділі створили Бюро друку у складі 41 особи і поклали функції вже колишнього ВЦВ. Але у грудні того ж року Бюро друку знову стало самостійним Військово-цензурним відділом у складі Реєструпру (далі – ВЦВ Реєструпру)²⁰.

Хоча повноваження ВЦВ Реєструпру і ВЧК у галузі поштової кореспонденції начебто були розмежовані, чекісти часто залучали військових цензорів. Зокрема, декрет від 5 квітня 1918 р. на монополію чекістів щодо реквізиції пакунків і кореспонденції на місцях не завжди виконувався, і на їхнє прохання наркомпоштель циркуляром № 4022 від 10 жовтня 1918 р. ще раз підтвердив виключне право органів ВЧК затримувати пакунки і кореспонденцію. ВЧК 3 грудня 1918 р. видала наказ № 93, який надавав місцевим органам ВЧК право перевіряти кореспонденцію «контрреволюціонерів» за погодженням з комісаром поштової установи. Органи ВЧК використовували для власних потреб підрозділи ВЦВ. Зокрема, інформаційні відділення особ-

---

¹⁷ Волковский Н. История информационных войн. – СПб: Полигон, 2003. – Ч. 2. – С. 152.

¹⁸ Батулин П. Создание советской военной цензуры в 1918 г. – С. 135.

¹⁹ Советская военная контрразведка: сб. док. / сост. А. Алов и др. – Вып. 1. (1918–1922 гг.) – М.: ВКШ КГБ, 1978. – С. 7–8.

²⁰ Волковский Н. История информационных войн. – С. 153.

ливих відділів ВЧК мали право давати завдання місцевим органам ВЦВ контролювати листування визначених ними осіб²¹.

РВРР наказом від 23 грудня 1918 р. за № 436 затвердила нове «Положення про військову цензуру» (далі – «Положення-2»), що запровадило військову цензуру не тільки друкованих видань, а також службового і приватного листування. Стаття перша «Положення-2» зазначала, що військова цензура існує для збереження військової таємниці. «Положення-2» визначало структуру органів військової цензури, що включала:

- а) ВЦВ Реєструрпу РВРР;
- б) військово-цензурні відділення при відділах військового контролю округів;
- в) військово-цензурні пункти при відділеннях військового контролю губернських військових комісаріатів, що формувалися за потреби;
- г) місцевих військових цензорів». Винні у порушенні «Положення-2» підлягали суду Ревтрибуналу, а в окремих випадках – покаранню в адміністративному порядку²².

Відповідно до Положення-2, на ВЦВ Реєструрпу РВРР покладалося:

«[...] а) узагальнення і підготовка даних військово-освідомчого характеру отриманих всіма цензурними органами; б) направлення урядовим та іншим зацікавленим органам відомостей, які можуть бути корисними у справі боротьби зі зловживаннями, що становлять шкоду військовим інтересам; в) керівництво і спостереження за підвідомчими установами та особами; г) розробка керівних інструкцій та розпоряджень з питань військової цензури; д) розгляд скарг щодо підвідомчих цензурних органів».

Військова цензура здійснювала:

«[...] а) попередній контроль усіх творів друку, малюнків, фотографічних і кінематографічних знімків, призначених до випуску в світ, де повідомляються відомості військового характеру; б) контрольний перегляд після виходу в світ усіх творів зазначених у пункті “а”; в) попередній огляд призначених до опублікування всякого роду наказів, офіційних повідомлень тощо, що містять військові відомості; г) перегляд міжнародних і, у разі

²¹ Ленин В.И. и ВЧК. (1917–1922). – С. 67.

²² История советской политической цензуры. – С. 31–32.

потреби, внутрішніх поштових відправлень і телеграм; д) роль за розмовами міжміським телефоном».

Одним з окружних відділень, підпорядкованих ВЦВ Реєстру, став колишній петроградський ВПТК, яким продовжував до свого арешту керувати вищезгаданий І. Плотніков. Набуття цензурним органом непритаманних прикордонних та митних функцій погано вплинуло на його кар'єру: у червні 1919 р. І. Плотніков був засуджений за привласнення і продаж партійним товаришам конфіскаату, надання незаконних дозволів на перевезення через кордон грошей, коштовностей; охорону його нерухомості прикордонниками тощо²³.

До «Положення-2» також додавалися два переліки відомостей, що не підлягають розповсюдженню: таємний «Перелік діянь і відомостей, що завдають шкоди РФСРР, а також не підлягають поширенню шляхом поштово-телеграфних міжнародних та інших зносин» (далі – «Перелік-2») та відкритий «Перелік відомостей, що не підлягають оголошенню в періодичному друці» (далі – «Перелік-3»)²⁴.

«Перелік-2» включав 36 пунктів, у 7-ми з яких були названі дії, що «завдають шкоду республіці» (експорт-імпорт заборонених товарів, валютні операції тощо), далі зазначалися військові відомості (структура, склад, чисельність збройних сил), мобілізаційні, економічні та інші відомості. До таких, що не підлягають поширенню, були віднесені також дані про протидію шпигунству, діяльність органів контррозвідки і розвідки. За основу «Переліку-2» був взятий перелік Тимчасового уряду від 26 червня 1917 р.

Відкритий «Перелік-3» складався з 32 пунктів, більшість з яких збігалися з пунктами таємного «Переліку-2». Інші пункти «Переліку-3» забороняли оголошувати відомості про: бойові дії у прифронтовій смузі, направлення конкретних осіб як агітаторів на зайняті супротивником території, продзагони, заворушення у Червоній армії, селянські виступи та заворушення, пов'язані з мобілізацією та нестачею продовольства тощо. «Пере-

²³ Батулин П. Создание советской военной цензуры в 1918 г. – С. 121.

²⁴ Батулин П. Перечни военной цензуры 1912–1923 гг. – С. 158.

лік-3» містив загальне (досить недолуге) положення, відповідно до якого відомості про заходи РНК та інших органів влади стосовно оборони, що містять військову таємницю, не підлягають оголошенню²⁵.

28 грудня 1918 р. начальником ВЦВ Реєструпу було призначено більшовика (з 1917 р.) комісара друку Я. Грейєра, 1894 р. н. Як зазначалося у його послужному списку – «без певної професії». Посаду він займав до жовтня 1919 р. У лютому 1919 р. його ледве не звільнив з посади Л. Троцький «за профнепридатність»²⁶.

Розширення участі ВЦВ Реєструпу та його місцевих органів у політичній цензурі викликало численні конфлікти з органами політичної цензури та з редакторами партійних і радянських видань, керівництвом цивільних партійно-радянських установ. Відображенням цих протиріч стало формулювання резолюції «Про партійний і радянський друк», ухваленої у березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б):

«[...] військова цензура повинна бути в суворих рамках питань оперативного і військово-організаційного характеру»²⁷.

На цю резолюцію миттєво відреагували українські більшовики: 28 березня 1919 р. був виданий декрет РНК УСРР № 373 «Про введення цензури для статей військового характеру у періодичних виданнях». У ньому зазначалося:

«[...] з метою збереження в таємниці від шпигунів супротивника відомостей про бойові дії Червоної армії та про заходи уряду щодо розвитку і удосконалення військової справи, запровадити для всіх періодичних видань на Україні цензуру для статей і повідомлень військового характеру. Положення про цензуру і штати відповідних установ розробити наркомвоєну»²⁸.

---

²⁵ *Самойленко П.* К вопросу о предмете преступлений, посягающих на внешнюю безопасность и обороноспособность СССР // Труды ВШ КГБ СССР. – 1977. – Вып. 12. – С. 197–198.

²⁶ *Войтиков С.* Отечественные спецслужбы и Красная армия. 1917–1921. – С. 276.

²⁷ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М.: Политиздат, 1983. – Т. 2. – С. 116.

²⁸ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. – К.: Печатня С. Яковлева, 1919. – С. 502.

Реалізувати вимоги декрету не встигли, оскільки 1 червня 1919 р. наркомвоєн УСРР був ліквідований. У радянській Україні продовжували користуватися нормативними актами РСФРР щодо військової цензури, що видавалися регулярно. Так, у березні–квітні 1919 р. ВЦВ Реєструпру була видана низка невеликих інструкцій для цензорів ПТК, що склалися з 10–20 пунктів і десятків підпунктів, а саме:

- а) інструкція з цензурування міжнародної кореспонденції;
- б) інструкція для поштово-телеграфних відділень військової цензури;
- в) схема руху листів у відділеннях військової цензури;
- г) правила цензурування листів з Червоної армії;
- д) правила цензурування листів до Червоної армії;
- е) правила для контролерів військово-поштового контролю;
- є) відомості роздачі листів та ін.

Військова цензура за результатами вибіркового перегляду ПТК регулярно, на підставі «Положення-2» та наступних положень про військову цензуру, двічі на місяць направляла освідомчі зведення (звіти, огляди, меморандуми) до РВРР, ВЧК, партійних органів. Освідомчі зведення розподілялися за видами на «військові», «дезертирські», «з питань приватного і громадського життя населення» та ін. Усі зведення мали гриф «Совершенно секретно» і обсяг 30–40 друкованих сторінок. Військові зведення поділялися на тематичні розділи «Скарги на голод», «Недоотримане обмундирування», «Про настрої червоноармійців» та ін.

Міжнародне листування переглядалося повністю. Конфіскації підлягали листи:

- а) шифровані, з умовним або незрозумілим змістом;
- б) з кримінальними вказівками;
- в) на «незрозумілих» мовах до їхнього перекладу;
- г) підозрілі щодо причетності до шпигунства або контрреволюції;
- д) які містять військові таємниці ворогів радянської республіки або тенденційну інформацію про події в країні Рад та іншу подібну інформацію.

На конфісковані та затримані листи складалися меморандуми²⁹.

Органи військової цензури зобов'язували не тільки виконувати цензорські функції, а також займатися збором і узагальненням освідомчих оглядів, зведень, звітів, меморандумів. У подальшому всі освідомчі документи, поряд зі зведеннями ВЧК–ВУЧК, політвідділів та інших подібних джерел використовувалися владними структурами. Вивчення настроїв населення було засобом впливу на суспільство. Більшовицьке керівництво не керувалося побажаннями мас, а враховувало їх при плануванні своїх політико-економічних рішень³⁰.

У складі Особливого відділу ВЧК у квітні 1919 р. був створений Стіл цензури для взаємодії з ВЦВ Реєструпру: опрацювання його освідомчих зведень, затриманої кореспонденції, складання списків осіб, які підлягають цензурі в інтересах ВЧК³¹. Військові цензурні функції у сфері видавництва одночасно з політичними здійснювали Політичний відділ Державного видавництва РСФРР та його український аналог – Всеукраїнське державне видавництво (далі – Всевидав).

19 червня 1919 р. наказом РВРР № 1081/186 був затверджений новий штат Реєструпру РВРР відповідно до якого ВЦВ став 3-м відділом у Реєструпрі РВРР, а окружні ВЦВ отримали назву «Відділення військової цензури пошти і телеграфів»³². 12 липня 1919 р. наказом № 1196/222 РВРР затвердила нове «Положення про військову цензуру» (далі – «Положення-3») і «Штати військово-цензурних установ»³³. У порівнянні з «Положенням-2» на

---

²⁹ *Измозик В.* Глаза и уши режима: государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 гг. – СПб: Изд-во ун-та экономики и финансов, 1995. – С. 53.

³⁰ *Історія державної служби в Україні: у 5 т. / авт. кол.; відп. ред. Т. Мотренко, В. Смолій; Ін-т історії України, Голов. управління держ. служби України.* – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – С. 196.

³¹ *Батулин П.* Военная цензура в период Первой мировой войны... – С. 148.

³² *Измозик В.* Перлюстрация в первые годы советской власти // Вопросы истории. – 1995. – № 8. – С. 28.

³³ *Зелено М.* Революционный военный совет республики: цензурные функции: [Електронний ресурс]: <http://opentextnn.ru/old/censorship/russia/sov/law/index.html?id=3915> (дата звернення 10.03.2020).

військову цензуру додатково покладался контроль радіотелеграфу, радіостанцій і публічних лекцій військового характеру.

У «Положенні-3» зазначалося, що дії цензури не розповсюджуються на нормативно-правові акти Всеросійського центрального виконавчого комітету, РНК і ЦК ВКП(б). Положенням передбачалися наступні органи військової цензури: ВЦВ Реєструпру РВРР, військово-цензурні відділення при реввійськрадах фронтів, військово-цензурні відділення при польових поштово-телеграфних конторах, місцеві відділення військової цензури друку, пошти, телеграфів. Військова цензура, крім ухвалення адміністративних заходів і порушення кримінальних справ стосовно винних, набувала ще права до рішення суду затримувати, конфісковувати або тимчасово закривати періодичні видання.

Штат ВЦВ Реєструпру був збільшений до 107 осіб. Організаційна структура його була наступною:

- начальник, помічник, загальне відділення – 25 осіб,
- оргінструкторське відділення – 14 осіб,
- відділ друку – 29 осіб (старші цензори – 4, контролери – 3, цензори-контролери – 8, цензори – 12, журналісти – 2),
- відділення радіотелеграфного і телеграфного контролю – 29 осіб,
- казначейське відділення – 8 осіб.

ВЦВ у своєму розпорядженні мав один легковик і два мотоцикли з коляскою³⁴.

Тим же наказом РВРР від 12 липня 1919 р. був затверджений таємний «Перелік відомостей, що становлять військову таємницю і не підлягають поширенню» (далі – «Перелік-4»). У назві цього переліку вперше було зазначено про збереження військової таємниці як основну його мету незалежно від засобу розповсюдження відомостей. «Перелік-4» був комбінацією «Переліка-2» та «Переліка-3» та складався з 23 пунктів переважно військового характеру, а також про роботу транспорту і зв'язку, органів державної безпеки³⁵. Його розмиті формулювання на кшталт

---

³⁴ Волковський Н. История информационных войн. – С. 156.

³⁵ Самойленко П. К вопросу о предмете преступлений, посягающих на внешнюю безопасность и обороноспособность СССР. – С. 199.

«всякого рода панические слухи, могущие вызвать разложение в армии», «о военных действиях данного момента, не соответствующие официальным оперативным сводкам» типові для всіх переліків досліджуваного періоду.

12 серпня 1919 р. ВЦВ Реєструпу РВРР надіслав циркулярний лист начальникам військово-цензурних пунктів при польових поштових конторах, яким визначив їхні обов'язки, а саме:

- а) перегляд кореспонденції, що відправляється із Червоної армії та її перлюстрація за таємними вказівками особливих відділень ВЧК;
- б) щоденне складання освідомчих меморандумів і направлення їх з відповідними листами до військово-цензурних підрозділів вищого рівня³⁶.

13 жовтня 1919 р. відповідно до постанови Оргбюро ЦК РКП(б) наказом РВРР № 334 замість Я. Грейєра начальником ВЦВ Реєструпу був призначений М. Батурін, його заступниками стали В. Бреслер та Я. Грейєр³⁷. 27 листопада 1919 р. наказом РВРР № 2047/434 ВЦВ був виведений зі складу Реєструпу в пряме підпорядкування РВРР³⁸. Штат ВЦВ не змінився. Існування військової цензури не афішувалося, про що, зокрема, свідчить лист відділення військової цензури 3-ї армії Червоної армії від 23 березня 1920 р. до ЦК РКП(б) про результати перлюстрації листів із діючої армії, де зазначалося:

«[...] передаючи у ваше розпорядження 2 меморандуми та лист, прошу не оголошувати зацікавленим особам, звідки вами взяті відомості, бо військова цензура існує конспіративно»³⁹.

Зростання ролі ВЧК, особливо після завершення громадянської війни у Радянській Росії, призвело до того, що багато політичних функцій державного апарату, що здійснювалися таємно, все більше зосереджувалися в цьому відомстві. Ця тенденція охопила і цензуру ПТК. ВЧК почало вимагати повністю підпо-

³⁶ История советской политической цензуры. – С. 253–254.

³⁷ Реввоенсовет Республики. Протоколы 1920–1923 гг.: сб. док. / сост. В. Михалева и др. – М.: Эдиториал, 2000 – С. 357.

³⁸ Там же.

³⁹ История советской политической цензуры. – С. 414.

рядкувати йому ПТК. 30 червня 1920 р. це питання було розглянуто на нараді, де були присутні заступник голови ВЧК І. Ксенофонов, заступник начальника Особливого відділу ВЧК В. Менжинський і начальник ВЦВ РВРР М. Батурін⁴⁰.

Незабаром наказом РВРР від 10 серпня 1920 р. № 1526/269 відділення ПТК військової цензури були передані із РВРР Особливому відділу ВЧК. РВРР залишило значну частину підрозділів військової цензури і тим же наказом підвищила статус ВЦВ, який став Управлінням військової цензури (далі – УВЦ) РВРР⁴¹. До УВЦ увійшли: загальний відділ, відділ друку, який складався з відділень: періодичного друку, неперіодичного друку, РОСТА та іноземного друку, інформбюро. Всього за штатом – 100 осіб. Станом на середину 1920 р. було 82 військово-цензурних відділень⁴². Начальником УВЦ наказом РВРР від 8 вересня 1920 р. № 427 був перепризначений М. Батурін⁴³.

Тим же наказом РВРР від 10 серпня 1920 р. були також затверджені «Положення про військову цензуру» (далі – «Положення-4»), штати УВЦ та «Перелік відомостей, що складають військову таємницю і не підлягають розповсюдженню з метою непорушення оборони республіки» (далі – «Перелік-5»)⁴⁴. «Положення-4» встановлювало попередній і подальший контроль друку, фото-кіно-матеріалів, планів, креслень, різного роду малюнків, публічних лекцій воєнного характеру. У «Переліку-5» основне місце займали військові відомості.

Наказ № 1526/269 РВРР був оголошений наказом Особливого відділу ВЧК від 10 жовтня 1920 р. Тим же наказом Особливого відділу ВЧК у його складі був створений відділ військової цензури ПТК, начальником якого був призначений вищезгада-

---

⁴⁰ *Смыкалин А.* Тайный политический контроль в первые годы советской власти (1917–1920-е гг.) // Вестник ВГУ. – 2005. – № 13 – С. 81.

⁴¹ *Зеленов М.* Революционный военный совет республики: цензурные функции: [Електронний ресурс].

⁴² *Волковский Н.* История информационных войн. – С. 157.

⁴³ *Войтиков С.* Отечественные спецслужбы и Красная армия. 1917–1921. – С. 100.

⁴⁴ *Самойленко П.* К вопросу о предмете преступлений, посягающих на внешнюю безопасность и обороноспособность СССР. – С. 200.

ний І. Медведєв, один із колишніх керівників Петроградського ВПТК. Усі місцеві відділення військової цензури ПТК переходили до складу місцевих органів ВЧК⁴⁵.

Одним із завдань військової цензури була фільтрація інформації щодо становища на фронтах, яка потрапляла на газетні шпальти. Однак іноді окремі відомості в обхід військової цензури все ж таки з'являлися у друкованих виданнях. Про це свідчить телефонограма Л. Троцького начальнику військової цензури (в копії Леніну) від 17 жовтня 1920 р.⁴⁶

Із 16 січня 1921 р. УВЦ РВРР очолив В. Лесовий⁴⁷. Штат УВЦ РВРР станом на лютий 1921 р. складав 944 співробітників, у т. ч. у центральному апараті УВЦ – 88 осіб. Заступником В. Лесового призначили С. Алмазова, а дещо пізніше О. Зустер. Періодично обов'язки УВЦ РВРР виконував С. Рисін⁴⁸.

10 лютого 1921 р. був виданий декрет РНК РСФРР «Про порядок огляду і вилучення ПТК». У цьому декреті за органами ВЧК, наркомюсту, Реввійськтрибуналами і радами народних суддів було закріплено право надавати дозволи слідчим здійснювати вилучення і огляд кореспонденції. Огляд і виїмку ПТК слідчі повинні були здійснювати у присутності агентів поштово-телеграфних відомств⁴⁹. Чекісти були незадоволені цим декретом і вже 4 квітня 1921 р. видали відомчу «Інструкцію про взаємостосунки між військовою цензурою і поштово-телеграфним відомством», що надавала їм більш значущу роль у справі «вилучень та оглядів»⁵⁰.

Крім РВРР та ВЧК, обмежені цензурні функції здійснював наркомат зовнішньої торгівлі, який надіслав 4 квітня 1921 р.

---

⁴⁵ Советская военная контрразведка. – С. 353.

⁴⁶ История советской политической цензуры. – С. 417.

⁴⁷ Зеленов М. Революционный военный совет республики: цензурные функции. [Електронний ресурс].

⁴⁸ Измозик В. Глаза и уши режима... – С. 64.

⁴⁹ Из истории советских пограничных войск. 1921–1927 гг.: док. и мат. / сост. И. Дорошенко и др. – М.: ВШ КГБ, 1963. – С. 40–41.

⁵⁰ Батулин П. Когда советская почтово-телеграфная военная цензура стала перлюстрацией? – С. 190.

підпорядкованим йому митним установам розпорядження про порядок перегляду військовою цензурою «друкованих творів, фото і кіно-знімків, планів, креслень і різноманітних малюнків» під час перетинання кордону. У розпорядженні, зокрема зазначалося, що

«[...] військові цензори прикордонних пунктів, які знаходяться у повному підпорядкуванні УВЦ РВРР, отримують усі вказівки від УВЦ, беруть участь в огляді багажу осіб, які виїжджають за кордон, нарівні зі співробітниками особливих відділів ВЧК, але запрошуються до огляду тільки тих предметів, що перераховані у “Положення про військову цензуру” [від 10 серпня 1920 р. – *Авт.*], і здійснюють своє право виключно з точки зору збереження військової таємниці та охорони інтересів оборони республіки [...]»⁵¹.

Особливі відділи ВЧК та Цупчрезкому України, виконуючи функції військової цензури, не завжди дотримувалися інструкцій. Реагуючи на це, у березні 1921 р. начальник Адміністративно-організаційного управління ВЧК І. Апетер направив лист Цупчрезкому щодо «припинення самочинного цензурування ПТК без санкції ВЧК із порушенням правил конспірації»⁵².

Опанування цензорської справи у ВЧК відділеннями військової цензури у складі особливих відділів та освідомчих відділень таємно-оперативних частин (далі – ТОЧ) відбувалося зі складнощами, тому ВЧК 11 травня 1921 р. видало наказ № 127, у якому з осудом зазначалося:

«[...] особливий відділ дивиться на відділення ВЦ як на непотрібний і чужий придатак, не цікавиться їхньою роботою і використанням цензури у власних цілях. [...] Наказується: а) вважати відділення військової цензури рівноправними складовими частинами органів ВЧК, забезпечувати їх нарівні з іншими підрозділами ВЧК; б) начальникам ЧК і особвідділів [...] максимально використовувати [освідомчі. – *Авт.*] відомості відділень військової цензури та надати свої пропозиції щодо найдоцільнішого використання відділень військової цензури у службовій діяльності»⁵³.

⁵¹ Из истории советских пограничных войск. 1921–1927 гг. – С. 63–64.

⁵² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 446, т. 5, арк. 103.

⁵³ Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917–1991. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 175–176.

У травні 1921 р. Всевидав було передано у підпорядкування наркомату освіти. При цьому були значно розширені його цензурні повноваження, що відтепер охоплювали не тільки видавничу справу, але й розповсюдження друкованої продукції⁵⁴. Політвідділ Всевидаву здійснював усі види цензури і також з використанням вищезазначених цензорських переліків.

Але не всі цензурні функції були підконтрольні виключно ВЧК. На цьому акцентував увагу Ф. Дзержинський у записці В. Менжинському від 13 березня 1921 р. Він зазначив:

«[...] у нас є декілька цензур для публікації відомостей про події. Чи не було б корисним, якщо б Ви скликали нараду для врегулювання цього питання? [...]»⁵⁵.

Врешті-решт, це питання було знову вирішено на користь чекістів. Так, 10 червня 1921 р. Оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення про передачу всієї військової цензури ВЧК, яке було у «радянському порядку» оформлено протоколом Малого РНК № 722 від 1 серпня 1921 р.⁵⁶

На місцевому рівні цензорські функції зосереджувалися в освідомчих відділеннях секретно-оперативних частин. В «Інструкції органам ВЧК на місцях з освідомчої служби», затвердженій наказом ВЧК 17 липня 1921 р. за № 216, функції військової цензури визначилися таким чином:

«[...] військова цензура є підсобним органом освідомчого відділення і працює відповідно до чинних інструкцій і спеціальних завдань начальника освідомчого відділення. До спеціальних завдань можна віднести наступне: а) перевірка за списками осіб, які підлягають розшуку на предмет встановлення адрес під час перлюстрації кореспонденції; б) вилучення листування на ім'я осіб і установ, згідно вказівкам начальника СОЧ [...]»⁵⁷.

---

⁵⁴ Культурне будівництво в УРСР: зб. док.: у 2 т. – К.: Політвидав УРСР, 1960. – Т. 1. – С. 69, 133–134.

⁵⁵ Дзержинский Ф.Э. – руководитель ВЧК–ОГПУ: сб. док. и мат. (1918–1926 гг.) / сост. В. Виноградов и др. – М.: ВШ КГБ, 1967. – С. 56.

⁵⁶ Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917–1991. – С. 175, 272.

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1560, арк. 46 зв–49.

9 серпня 1921 р. наказом РВРР № 1708/293 УВЦ РВРР було передано у ВЧК⁵⁸. Передавання й прийом військової цензури в апарат ВЧК було завершено після того, як наказом ВЧК від 11 серпня 1921 р. № 249 у центральному апараті ВЧК був створений підвідділ військової цензури (начальник – Й. Верба) у складі інформаційного відділу на базі колишнього УВЦ РВРР, 6-го відділення організаційного відділу ВЧК і відділення військової цензури інформаційного відділу ВЧК⁵⁹. Це монополізувало вплив ВЧК на цензурну політику.

13 жовтня 1921 р. Малий РНК РСФРР затвердив «Положення про військову цензуру» (далі – «Положення-5»), дія якого була поширена і на УСРР. У «Положенні-5» зазначалося, що:

«[...] з метою збереження військової таємниці, попередження розголошення даних про злочинну діяльність шпигунських контрреволюційних сил і захисту політичних, економічних і військових інтересів РСФРР встановлюється військова цензура друкованих творів, ПТК та контроль за радіотелеграфним зв'язком»⁶⁰.

Центральним органом військової цензури став підвідділ військової цензури інформаційного відділу ВЧК, а на місцях створювалися відділення військової цензури і цензурні пункти при губЧК, особливих відділах. На виконання свого завдання військова цензура повинна була здійснювати:

- а) перегляд творів як періодичного, так і неперіодичного друку, фото- і кінознімків, планів, креслень і всякого роду малюнків;
- б) перегляд за змістом ПТК;
- в) перегляд друкованих творів, фотографічних знімків, креслень, малюнків, документів, рукописів, паперів всякого роду і торгових книг при посилці їх поштою або ввезенні та вивезенні за кордон;
- г) попередній перегляд за змістом всіх депеш, одержуваних і переданих по радіо, крім військово-оперативних⁶¹.

---

⁵⁸ Реввоенсовет Республики. Протоколы 1920–1923 гг. – С. 358.

⁵⁹ Зеленов М. Революционный военный совет республики: цензурные функции. [Електронний ресурс].

⁶⁰ Ленин В. И. и ВЧК. (1917–1922). – С. 569–572.

⁶¹ Там же.

Тим же наказом Малого РНК РСФРР був затверджений і перший міжвідомчий таємний «Перелік відомостей, що становлять військову таємницю і не підлягають поширенню» (далі – «Перелік-6»). Якщо попередні переліки розроблялися і затверджувалися військовими, то проект «Переліку-6» був спочатку розроблений двома відомствами – ВЧК і РВРР. Після передачі функцій військової цензури від РВРР до ВЧК, рішенням ЦК ВКП(б) була створена комісія з представників партійних і державних структур, профспілок, провідних газет для доопрацювання проекту «Переліку-6» із урахування пропозицій інших відомств.

«Перелік-6» складався з трьох глав: перша включала військові відомості та мала два розділи, які забороняли публікувати відомості: А – у мирний час (17 пунктів); Б – у воєнний час (9 пунктів), що вводилися в дію спеціальним наказом ВЧК). Перша глава містила традиційні статті військових переліків: про дії армії і флоту, мобілізаційні питання тощо. Друга глава містила відомості економічного характеру: про грошовий обіг, валютні операції, цінні папери, експортний фонд, продовольчі маршрути, забезпечення паливом і рухомим складом на залізниці, стан міліції, злочинність і заворушення, повідомлення наркомату закордонних справ тощо. У третій главі було викладено положення про те, що передрук тих чи інших відомостей та повідомлень із питань, перерахованих у другому розділі, допускався лише з дозволу відповідних наркоматів або їхніх уповноважених на місцях⁶².

«Положення-5» і «Перелік-6» були оголошені наказами РВРР № 2829/475 від 15 жовтня 1921 р. і ВЧК № 345 від 17 жовтня 1921 р. Тим же наказом ВЧК № 345 були введені в дію й інші нормативні акти, зокрема, «Табель відомостей, із яких робилися витяги із ПТК, яка переглядається, із зазначенням спрямування останньої». Табель відомостей складався з 25 пунктів, а саме: попередження про ревізії, обшуки, арешти; агітація проти радянської влади, скарги на дії органів радянської влади, відомості про бандитів, контрреволюційні, кримінальні і посадові злочини; відомості про формування, чисельність і пересу-

вання Червоної армії; відомості про укріплення, місця знаходження військових складів; про великі недоліки у постачанні військ, відомості про великі втрати, про розкладання військових частин тощо⁶³.

11 грудня 1921 р. «Перелік-6» було оголошено командувачем Збройними сил в Україні та Криму наказом № 1670, в якому зазначалося, що у військових частинах і установах зустрічаються випадки розголошення таємних відомостей в нетаємних наказах. Тому наказувалося:

- а) неухильно керуватися переліком відомостей, що становлять військову таємницю і не підлягають поширенню;
- б) у разі, якщо накази військового відомства необхідно поширити шляхом публікації або «розклеювання», слід на те отримати дозвіл військової цензури, де накази піддаються цензурній обробці;
- в) встановити суворий контроль за обігом військових наказів⁶⁴.

Отже, радянська військова цензура проголошувалася владою як протидія шпигунству, витоку таємних відомостей, але в реальному житті мала суттєве політико-ідеологічне спрямування та була частиною політичного розшуку. Небажана для влади інформація оголошувалася таємницею або такою, що не підлягає поширенню і включалася до цензорських переліків «відомостей, що не підлягають розповсюдженню». Діяльність військової цензури базувалася на численних нормативно-правових актах, основними з яких були «Положення про військову цензуру» та вищезазначені «Переліки», якими також користувалася і структури політичної цензури.

REFERENCES

1. Ahapkin, Yu. (Comps.) (1970). *Lenin i VChK. (1917–1922)*. Moskva: IML, KGB. [in Russian].
2. Alov, A., Bredihin, A. et al. (Comps.), (1978). *Sovetskaia voennaia kontrrazvedka. (1918–1922)*. (Vol. 1). Moskva: KGB. [In Russian].

---

⁶³ Волковський Н. История информационных войн. – С. 162–163.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 449, т. 1, арк. 556.

3. Batulin, P. (2006). Voennaya tsenzura v period Pervoj mirovoj vojny i revolyutsii 1917–1918 gg.: problema sushhnosti i preemstvennosti. *Problemy istorii, filosofii, kul'tury*, 3, 141–155. [In Russian].
4. Batulin, P. (2010). Sozdanie sovetskoj voennoj tsenzury v 1918 g. *Voенно-istoricheskij arkhiv*, 2, 120–137. [In Russian].
5. Batulin, P. (2012). Perechni voennoj tsenzury 1912–1923 gg. *Leninhradskij yuridicheskij zhurnal*, 4, 152–165. [In Russian].
6. Batulin, P. (2014). Kogda sovetskaya pochtovo-telehrafная voennaya tsenzura stala perlyustratsiej? Materialy vremennykh kollektivov. *Istoriya knigi i tsenzury v Rossii*. (pp. 187–192). Sankt Peterburg. [In Russian].
7. Batulin, P. (2019). Glavnyj komissar voennoj tsenzury I. Plotnykov: predprinimatel'stvo v gosudarstvennom stroitel'stve i al'ternativy zhiznennykh planov. Materialy vremennykh kollektivov. *Istoriya knigi i tsenzury v Rossii*. (pp. 121–191). Sankt Peterburg. [In Russian].
8. Doroshenko, I., et al. (Comps.). (1963). *Iz istorii sovetskikh pogranychnykh vojsk. (1921–1927)*. Moskva: KGB. [In Russian].
9. Egorov, A. and Bogolyubov, K. (Ed.). (1983). *KPSS v rezolyutsiyakh i resheniyakh s'ezdov, konferentsij i plenumov TsK. (Vol.2)*. (9th ed.). Moskva: Politizdat. [In Russian].
10. Goryaeva, T. (2009). *Politicheskaya tsenzura v SSSR. (1917–1991)*. Moskva: ROSSSP'N. [In Russian].
11. Goryaeva, T. and Vodop'yanova Z. (Comps.). (1997). *Istoriya sovetskoj politycheskoj tsenzury*. Moskva: ROSSP'N. [In Russian].
12. Izmozik, V. (1995). *Glaza i ushi rezhyma: gosudarstvennyj polytycheskij kontrol' za naseleniem Sovetskoj Rossii. (1918–1928)*. Sankt Peterburg: Izdatel'stvo un-ta ekonomiki i finansov. [In Russian].
13. Izmozik, V. (1995). Perlyustratsiya v pervye gody sovetskoj vlasti. *Voprosy istorii*, 8, 26–35. [In Russian].
14. Mikhaleva, V. et al. (Comps.) (2000). *Revvoensovet Respubliki. Protokoly. (1920–1923)*. Moskva: E'ditorial. [In Russian].
15. Motrenko, T.V. and Smolii, V. A. (Ed.). (2009). *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini. (Vol. 2)*. Kyiv; Nika-Tsentr. [In Ukrainian].
16. Pozdniakova, I. (2012). Stanovlennia systemy vijs'kovoї tsenzury v radyans'kij Rosii. *Naukovi zapysky KDPU im. V. Vinnichenka*, 15, 153–161. [In Ukrainian].

17. Samojlenko, P. (1977). K voprosu o predmete prestuplenij, posyagayu-shhikh na vneshnyuyu bezopasnost' i oboronosposobnost' SSSR. *Trudy VSH KGB SSSR*, 12, 195–209. [In Russian].
18. Smykalin, A. (2005). Tajnyj politicheskij kontrol' v pervye gody sovetскоj vlasti (1917–1920). *Vestnik VGGU*, 13, 79–88. [In Russian].
19. Vinogradov, V. and Detinin, V (Comps.). (1967). *Dzerzhinskij F.E. rukovoditel' VCHK–OGPU. (1918–1926)*. Moskva: KGB. [In Russian].
20. Vojtkov, S. (2010) *Otechestvennye spetssluzhby i Krasnaya armiya. (1917–1921)*. Moskva: Veche. [In Russian].
21. Volkovskij, N. (2003) *Istoriya informatsionnykh vojn. (Vol. 2)*. Sankt Petrburg: Poligon. [In Russian].
22. Yevsieiev, O. (Ed.). (1960). *Kul'turne budivnitstvo v UkrRSR. (Vol.1)*. Kyiv: Politizdat UkrRSR. [In Ukrainian].
23. Zelenov, M. (2000) *Revoljutsionnyj voennyj sovet respubliki: tsenzurnye funktsii. Otkrytyy tekst.* [In Russian]. Retrieved from: <http://opentextnn.ru/old/censorship/russia/sov/law/index.html?id=3915>.

Vorozhko V. Soviet military censorship in 1918–1921

The purpose of the article. Based on published scientific works and archival documents to investigate the historical aspects of the formation and development of military censorship in the first years of Soviet rule; to analyze and systematize legal acts of military censorship: provisions, lists of information that are not subject to dissemination.

Methodology and methods. The research methodology is based on the principles of objectivity, positivism, systematism, dialectics, historicism. The study is based on historical methods: problem-chronological, historical-comparative, historical-legal.

Conclusions. The author investigated Soviet military censorship activities and found that the authorities proclaimed them as an action against espionage to counteract the leakage of secret information. In reality, censorship had significant political and ideological components and was part of the political investigation. The Soviet state was intensely ideological and needed protection from both external and internal enemies. It led to the development of various forms of censorship in Soviet society. The task of Soviet military censorship was to protect secret information and control the entire political situation, national movements, and socioeconomic problems. The Bolsheviks considered dangerous not only direct political attacks but any criticism in all spheres of life, which could weaken the RCP(b)'s monopoly on power. The author found that authorities declared undesirable information secret or non-disseminated and created

censorship lists of «information that is not subject to dissemination». The military censorship based its activity on numerous legal acts, the main of which were «the provisions on military censorship» and the above-mentioned «lists». The author concluded that the Soviet military censorship bodies focused their work in four main directions: a) preventing the disclosure of secret information (military secrets), which is inherent to military censorship and counterintelligence; b) defending their political interests: preventing criticism of the Bolshevik regime (regardless of the media – from the newspaper to a private letter); c) pursuing political and investigative goals, assigns by the VChk; d) monitoring – the study of public sentiment through the perlustration of correspondence.

Key words: military censorship, VChK, perlustration, censorship.